

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE TABANLAŞMIŞ BİRLEŞİK FİİLLER*

Based Compound Verbs in the New Uyghur Turkish

Устойчивые сложные глаголы в современном уйгурском языке

Aysun DEMİREZ GÜNERİ**

Gazi Türkiyat, Güz 2013/13: 59-80

Özet: Türkçenin her döneminde, her lehçesinde türetme, birleştirme, kalıplaşma gibi dil olaylarıyla söz varlığı zenginleşmiştir. Birleşik fiiller; birleşme yöntemiyle oluşmuş, bir isim ile bir yardımcı fiilin veya iki ayrı fiilin bir araya geldiği ve bir kavramı karşıladığı fiil çeşitleridir. İki fiilin birleşmesinden meydana gelen birleşik fiillerde birinci fiil, şekilce zarf-fiil kuruluşundadır. Bil-, ver-, dur-, yaz-, gel-, gör-, kal- gibi fiiller bu yapıda yardımcı fiil olarak kullanılır. Bu kuruluştaki birleşik fiillerde esas fiil kendi anlamını korurken, yardımcı fiil, yeterlik, tezlik, sürerlik, yaklaşıma vb. anlamlarla esas fiili tasvir eder. Yeni Uygur Türkçesinde “fiilimsi + yardımcı fiil” kuruluşundaki iki fiilin birleşmesiyle ortaya çıkan birleşik fiillerde, asıl fiil yardımcı fiile çoğunlukla -(I)p, -A, -y zarf-fiil ekleriyle bağlanmaktadır. Asıl fiilin belirttiği hareketi karşılamak ve o hareketin tarzını açıklamak için gerekli olan unsur, yardımcı fiildir. Yeni Uygur Türkçesinde iki fiilin birleşmesi ile kurulan yapılardan bir bölümü kaynaşarak taban hâline gelmiştir: *aparmaq* (élip barmaq), *apçımaq* (élip çıqmaq), *apqalmaq* (élip qalmaq), *apqaçmaq* (élip qaçmaq), *aptaşlımaq* (élip taşlımaq), *bériovetmek*, *boyıovetmek*, *buzıovetmek*, *caylışıvalmaq*, *çeylııovetmek*, *çéçıovetmek*, *çékıvalmaq*, *çiqırıovetmek*, *çiqırıovalmaq*, *ekketmek* (élip ketmek), *ekkirmek* (élip kirmek), *epçıqmaq* (élip çıqmaq), *eppermek* (élip bermek), *eppérilmaq* (élip bérilmaq), *bésıovalmaq* vb. Bu çalışmada, taban hâline gelmiş yapılar ve bu fiillerin çatı eki almış biçimleri, kalıplaşma yoluyla isimleşmiş şekilleri Uygur Türkçesinin önemli sözlüklerinden *Hazirki Zaman Uygur Tiliniñ İzahlık Lugiti* (1998) ve *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (1995)’nden tespit edilmiş, mevcut kullanım örnekleri sınıflandırılarak çalışmaya dâhil edilmiştir. Uygur Türkçesinin bu iki önemli sözlüğü, ölçünlü dilin yanı sıra diyalektolojik malzemeyi de barındırmaktadır.

Anahtar kelimeler: Yeni Uygur Türkçesi, birleşik fiiller, tabanlaşmış fiiller.

Abstract: The Turkish vocabulary enriches by means of the language activities such as derivation, compounding, becoming stereotyped in every term and every dialect of Turkish language. Compound verbs are verb types which are formed with the compounding method and a noun and an auxiliary verb or two different verbs come together and meet a concept. In compound verbs consisting of a compound of two verbs, the first verb is in the formation of verbal adverb in the terms of its form. The verbs such as bil- (to know), ver- (to give), dur- (to stop), yaz- (to write), gel- (to come), gör- (to see), kal- (to stay) are used as the auxiliary verbs in this structure. While the main verbs protect their own senses in this formation of compound verbs, the auxiliary verbs describe the main verb by means of the senses such as ability, urgency, continuity, a close escape etc. In the new Uyghur Turkish, in the compound verbs consisting of the compound of two verbs in the formation of “verbal+auxiliary verb”, the main verb is attached to the auxiliary verb generally with the verbal adverb affixes, -(I)p, -A, -y. The necessary element in order to meet the motion which the main verb shows and explain the type of that motion is the auxiliary verb. In the new Uyghur Turkish, a part of the structures formed by the combination of two verbs compounded : *aparmaq* (élip barmaq),

* 24-28 Eylül 2012 tarihinde Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenen VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı’nda sunulan bildiri metninden genişletilmiş makaledir.

** Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi. adguneri@gazi.edu.tr

*arçiqmaq (élip çiqmaq), arqalmaq (élip qalmaq), arqaçmaq (élip qaçmaq), aptaşlımaq (élip taşlımaq), bérivetmek, boyivetmek, buzuvetmek, caylışıvalmaq, çeylivetmek, çéçivetmek, çekivalmaq, çiqirivetmek, çiqirivalmaq, ekketmek (élip ketmek), ekkirmek(élip kirmek), epçiqmaq (élip çiqmaq), eppermek (élip bermek), eppérilmaq (élip bérilmaq), bésvivalmaq etc.*In this study, compound structures and the forms of these verbs with voice suffixes, the nominalized forms of them by means of becoming stereotyped were determined from the important dictionaries of the Uyghur Turkish Language *Hazirki Zaman Uyghur Tiliniñ İzahlik Lugiti* (1998) and *Yeni Uyghur Türkçesi Sözlüğü* (1995) and the available examples are added to the study by being classified. These two important dictionaries of Uyghur Turkish Language include dialectological materials as well as the standard language.

Key words: *The New Uyghur Turkish, compound verbs, based verbs.*

Аннотация: Словарный запас каждого диалекта Тюркского языка на каждом периоде обогатился путем словообразовательных способов как сложение, слияние и т.д. Сложные глаголы образуются методом слияния, т.е. при помощи присоединения вспомогательных глаголов к именам существительным или же присоединением двух разных глаголов которые составляют смысловое единство. Первый глагол в составном глаголе образованным в результате слияния двух глаголов по форме является деепричастием. В этой форме такие глаголы как *bil-, ver-, dur-, yaz-, gel-, gör-, kal-* являются вспомогательными глаголами. Тут главный глагол сохраняет свой собственный смысл, а вспомогательные глаголы приданют дополнительное значение основному глаголу как "возможность, быстрота, протезенность, сближение". В современном уйгурском языке составные глаголы которые возникли в результате присоединения двух глаголов "герундий + вспомогательный глагол", вспомогательный глагол присоединяется к основному глаголу путем деепричастий *-(I)r, -A, -u*. Вспомогательный глагол необходимый элемент для описания действия основного глагола. В современном уйгурском языке некоторые глаголы образовавшиеся в результате присоединения двух глаголов со временем синтезировались с основой: *apartmaq (élip bartmaq), arçiqmaq (élip çiqmaq), arqalmaq (élip qalmaq), arqaçmaq (élip qaçmaq), aptaşlımaq (élip taşlımaq), bérivetmek, boyivetmek, buzuvetmek, caylışıvalmaq, çeylivetmek, çéçivetmek, çekivalmaq, çiqirivetmek, çiqirivalmaq, ekketmek (élip ketmek), ekkirmek(élip kirmek), epçiqmaq (élip çiqmaq), eppermek (élip bermek), eppérilmaq (élip bérilmaq), bésvivalmaq* и т.д. В статье выявлены глаголы тесно спаянные с корнем и залоговая форма этих глаголов, а также синтезированные именные компоненты сложных глаголов из основных словарей современного уйгурского языка "Хазыркы Заман Уйгур Тилинин Изохлик Луғати (*Hazirki Zaman Uyghur Tiliniñ İzahlik Lugiti*, 1998)" и "Йени Уйгур Туркчеси Сөзлүгү (*Yeni Uyghur Türkçesi Sözlüğü*, 1995)", вместе с этим приведены примеры в классификационном порядке. Вышеназванные словари уйгурского языка содержат в себе материалы не только стандартного языка, но и материалы диалектологии.

Ключевые слова: Современный уйгурский язык, сложные глаголы, спаянная корневые морфема глаголов

Giriş

Türkiye Türkçesinde tabanlaşmış iki birleşik fiil bulunmaktadır. Birincisi *alıkoymak* fiilidir. *Alıkoymak* fiili, Türkçe Sözlük'te '1. bir süre için bir yerde tutmak: *Arkadaşım beni yemeğe alıkoymdu*. 2. birini yapmakta olduğu veya yapmak istediği işten geri tutmak: *Selim Bey, babamı yemeğinden alıkoymarak mütemediyen Girit'ten bahsediyordu*.- R. N. Güntekin. 3. ayırıp saklamak: *Bu kitabı sizin için alıkoymdum*. 4. yoksun bırakmak: *İlk iki karım beni dalmış olduğum macera âleminden bir adım alıkoymamıştlar*.- H. R. Gürpınar 5. mâni olmak, engel olmak: *İki güne yakın bir zaman*

yalnız su vererek oradan oraya koşturulmuş hayvanı, hangi kuvvet ağzına yanaşmış yiyeceği kapmaktan alıkoyar? - R. N. Güntekin (2005: 73).” biçiminde izah edilmiştir

Diğer yapı ise, Türkçe Sözlük’ten tespit edilen “alabildiğine” zarfıdır. “alabildiğine” ‘1. sınırsız, uçsuz bucaksız bir biçimde: *Bir tarafı alabildiğine deniz, bir tarafı alabildiğine boş çöl.*- F.R. Atay 2. olanca hızı ile. 3. *mec.* aşırı derecede, gereğinden çok (2005: 63)’ açıklamasıyla verilmiştir.

Bu iki yapı da *zarf-fiil + fiil* biçiminde, “koy-” ve “bil-” tasvir fiilleri ile oluşturulmuştur. “kılınış” veya “tarz” bildiren tasvir fiilleri, Türk lehçelerinde yapı ve işlev bakımlarından kimi zaman benzer özellikler gösterirken, kimi zaman apayrı özellikler göstermektedirler. Yardımcı fiillerin kullanılmasının hem kullanılan fiil, hem kullanım sıklığı bakımından Türk dillerinin sınıflandırmasında bir kriter olabileceği ve ayrıntıları ile incelenmesi gerektiği görüşü U. Schamiloğlu tarafından önemle vurgulanmıştır (1996: 167).

Demir, *zarf-fiil +fiil* yapısındaki birleşik fiillerden söz ederken, Türkçe söz diziminde tamlayanın tamlanandan önce gelmesi prensibinden hareketle, Türkçenin tamlananın tamlayanından önce gelmesi şeklindeki morfolojik prensibine geçişin, Johanson’un deyimiyile, cümledeki bitişken olmayan unsurların kelimedeki bitişken unsurlar durumuna gelmesinin, yani ekleşmesinin ilk basamağını oluşturduğunu belirtmektedir. Ekleşmeyle birlikteki, Johanson’dan seçmiş olduğu *bak-ıp + (dur)-du* ‘*baktı ve durdu*’: (*bak-*)-*ıp dur-* örnekleriyle, yardımcı fiilin asıl anlamıyla kullanımdan kalkması gerekmediğini ifade etmiş, sözü edilen ekleşmenin Türk dillerinin hepsinde aynı hızla gerçekleşmeyeceğini vurgulamıştır. Bir lehçe eki en uzun biçimiyle muhafaza ederken diğeri kısaltabilmekte, yardımcı fiil bazen tamamen kaybolabilmekte ya da ses uyumlarına bağlanmak yoluyla ekin kökeni bulanıklaşabilmektedir. Demir’e göre bir dilde ekleşmekte olan şeklin hem fonetik hem de görevsel açıdan değişik varyantları aynı anda görülebilir (1994: 84).

Yeni Uygur Türkçesinde *-ip, -up, -üp* zarf-fiil eki kelimelere eklendiğinde, kelimenin son hecesi yardımcı fiilin ilk hecesiyle birleşmekte, kelime üç heceliyse iki hece, iki heceliyse tek hece hâline gelmektedir: *alıp> Kum. Äp; alıp bar->elip bar-* ‘yapmak, düzenlemek’, *epba- Kşg.; alıp çıq-‘alıp çık-’> äçiq-> Kşg., Hot. äçiq--eçiq-, Kum. äçiq-; alıp qaç- “alıp kaçmak”> epqaç-, Kşg. e:qaç-; alıp tüş-“alıp düşmek” Kşg. átüş-; alıp kät-“alıp gitmek> äkät-, Kşg., Hot., ekät--äkät-, Kum. äkät-; alıp käl-“alıp gelmek”> äkäl-, Kşg., Hot, ekä--äkä-, Kum. äkä-; toñup kät-‘donmak’> Kşg., toñkät-; toyup kät- ‘doymak’ > Kşg. toykät-; çıqıp kätti ‘çikti’> Hot. çiqätti (Emet 2008: 227).*

Bu çalışmada Uygur Türkçesinde tabanlaşmış, sözlüklerde leksik birim olarak tespit edilen yapılar incelendiğinde, bir kısmının *al-* fiilinin esas fiil olarak kullanıldığı birleşik fiiller olduğu, bir kısmının ise *al+*zarf-fiil yapısına *al-, bar-, ber-, çiq-, çüş- qaç-, qal-, ket-, kir-, taşli, yat-* gibi yardımcı fiillerin getirilmesiyle oluşmuş birleşik fiiller olduğu tespit edilmiştir.

1. almaq fiilinin esas fiil olduğu al-ıp + al-, bar-, ber-, çıq-, çüş-, qaç-, qal-,kel-, ket, kir-, taşlı-, et- yardımcı fiilleri ile tabanlaşmış birleşik fiiller:

1.1. al-

al-i-p al- yapısında, al- fiili hem esas fiil hem de yardımcı fiil durumundadır. Örneği çok azdır:

élioalmaq ‘almak’, *hakimiyetni kolğa élioalmak* “hâkimiyeti ele geçirmek” (YUT: 125).

Uygur Türkçesinde ilk hecesinde /a/ ünlüsü bulunan kapalı tek heceli kelimeler, ek alarak açık hece durumuna geldiğinde, hecedeki /a/ ünlüsü /é/ ünlüsüne; kelime ortasında, iki ünlü arasındaki, /b/ veya /p/ fonemleri de /v/ ünsüzüne dönüşür. Necip Üçok (1951: 200), bu ses olayını, bir fonemin bazen birkaç oynaklanmayı atlayıp daha önce oynaklanması gereken başka bir fonemin yerine geçerek, onu kendi yerine atması olayı biçiminde değerlendirmiş ve irak aktarımı (*metathése à distance; metathese durch fernwirkung*) terimini kullanmıştır.

1.2. bar-

Tabanlaşmış fiillerden en dikkat çekicisi *al-* fiilinin *-(I)p* zarf *-fiil* eki ve *barmaq* tasviri fiili ile birleşmesinden oluşan, tarihî metinlerde takip edebildiğimiz, Türkiye Türkçesinde de yaşayan *apar-* fiilidir.

alıp + barmaq birleşik fiili, Türkçenin tarihî dönemlerinde *aparmak* biçiminde birleşmiş, kalıplaşmıştır. Türk dilinin tarihî dönemlerinden Orhun, Uygur, Karahanlı Türkçelerinin söz varlığı içinde görülmeyen *apar-* fiili, 14. yüzyıla ait edebî metinlerde mevcuttur.

apar- ‘getirmek, götürmek, alıp götürmek’ sözlük anlamlarıyla Salâtin-name’de *Varuben ol hilâli koparayın! Anı şah hizmetine aparayın* (TTS 1957: 32), Şeyhi Divanı’nda *Apardı gözlerün sihri gözinden nergisün uyxu* (Timurtaş 1977: 278), Husrev ü Şirin’de *Ne kim ismarlar isen aparayın* (Timurtaş 1977: 278) ve Süheyl ü Nev- Bahar’da *Bizim baxçeden servi apardı ol* (Dilçin 1991: 378), Erzurumlu Darîr’in Kısası-i Yusuf’unda *Çetr-i şâhu vü aparsam sâye-ban* (Karahan 1994: 295) mısralarında geçmektedir.

Eckmann’a göre *apar-* Çağataycada *alıp bar-* “alıp gitmek” anlamıyla yaşamıştır. *bar-* yardımcı fiili “varmak, gitmek” anlamları taşımakta ve uzaklaşma bildirmektedir (Akalın 1988: 234).

apar- Tatar ve Kazak Türkçelerinde *alıp par-* biçiminde benzeşmeye uğramış, taban hâlini almamıştır.

Türkmen ve Özbek Türkçesinde *apar-* fiiline rastlanmamıştır.

Özbek Türkçesinde *olib bor-* 'götürmek' biçiminde kullanılmaktadır (Merhan 2008: 370).

Kırgız Türkçesinde *apar-* (Yudahin 1988: 37) maddesinde *al-* maddesine gönderme yapılmış; *al-* maddesinde de *alıp ket-* 1. götürmek (vasitasız veya vasıta ile); 2. bozmak (midneyi); bir parça içi yumuşamak; *Süt içimdi alıp ketti:* "Süt midemi bozdu"; *alıp kel-* 'getirmek (vasitasız veya vasıta ile), tedarik etmek' açıklamasının ardından *alıp bar-* birleşik fiilinin konuşma dilinde sık sık *alpar, apar* biçiminde telaffuz edildiği belirtilerek, 'götürmek, sürüp götürmek' (Yudahin 1988: 17) açıklamasına yer verilmiştir.

apar- 'götürmek' fiili için *Hakas Türkçesi Sözlüğü*'nde, *Sin, Torka, haydar parırzın? Mini dee hada apar za, pıree çirge aallap.*" V. Kobayakov " Sen, Torka nereye gidiyorsun? Beni de birlikte götürsen bir yere misafir olarak." örnekleriyle *apardır-* 'götürmek', *aparıs-* '(birlikte) götürmek', *apatan-* '1. hile, oyun yapmak. 2. cilvelenmek.' *Hıs apatança* " kız cilveleniyor", *apatiçnays* "gevşek, uyusuk" (Arikoğlu 2005: 45) açıklamaları belirtilmiştir.

apar- Azerbaycan Türkçesinde '1. bir şeyi elinde veya sırtında taşıyarak götürmek 2. yöneltmek, yol göstermek 3. beraberinde götürmek 4. çalmak, kaçırmak 5. mec. yenmek, kazanmak 6. silmek, temizlemek, çıkarmak 7. elinden almak 8. koparmak, harap etmek 9. hayata geçirmek, yürütmek, yapmak. 10. idare etmek, rehberlik etmek 11. bayılmak, mest etmek 12. sebep olmak 13. isimlere eklenerek birleşik fiiller meydana getirir: fikir aparmaq 14. sebep olmak, sürüklemek: felakete aparmaq 15. "özünü"sözleriyle birlikte kullanılır: idare etmek: özünü yaxşı aparmamaq' biçimlerinde anlam genişlemesine de uğramıştır. Sözlükte *aparıcı, aparma, aparılmaq, apartmaq* maddeleri de bulunmaktadır (ADİL 2006: 122-123).

Türkçe Sözlük'te bu fiilin halk ağzından bir kelime olduğuna işaret edilerek '1. almak, alıp götürmek: "Geçme namert köprüsünden, ko aparsın su seni."-Evliya Çelebi. 2. argo. gizlice almak, alıp kaçmak, çalmak: "Sözü geçen para ehemmiyetsiz bir şeydi ve müdür muavini, onu çok ustalıkla aparmıştı."- H. Taner.' (2005: 107)' açıklaması verilmiştir. Sözlükte, bu kelimeyle ilgili *aparma, apartma, apartmak* ve 'telaş ve acele ile, yaka paça' anlam açıklamasıyla *apar topar* (2005: 107) maddeleri de yer almaktadır.

Ölçünlü dilde kullanılmayan bu kelimenin "çalmak, aşırmaq, alıp kaçmak, habersiz götürmek, gizlice almak" anlamıyla Batı Grubu ağızlarında; "götürmek, alıp götürmek" anlamıyla Doğu Grubu ağızlarında yaygın olduğu tespit edilmiştir (Karahana 2011: 401).

apar- fiilinin Yeni Uygur Türkçesindeki anlamı ve bu fiille ilgili sözlük maddeleri şu şekildedir:

aparmaq [élip+barmaq]:

1. götürmek, teslim etmek.

Axiri bir kün anamni yüdüp, tevekkül qilip doxturğa apardım "Sonraki bir gün anamı sırtıma alıp, tevekkül ederek doktora götürdüm." (İL I: 5); *Pulni aparip berdim.* "Parayı teslim ettim." (YUT: 14); *İniñni baqqa apirip kel.* "Küçük kardeşini bahçeye götür." (YUT: 14).

2. yol gösterip birlikte varmak.

Qeyerge barmaq idile çoñ ana, men apirip qoyay. "Nereye gitmek isterdiniz büyük anne, ben götürüyüm." (İL I: 5); *Aldimizğa selip hökümetniñ eñ çoñığa apiraylı!* "Önümüze katıp hükümetin en büyüğüne götürelim." (İL I: 5); *Bu yol sheherge apiridu.* "Bu yol şehre ulaştırır." (YUT: 14).

3. değıdirmek, yakınlaştırmak.

Nériqi qorudın çıqqan bovay aliqinini qulıqığa apirip: Néme deysiz, he, hésab çataq demsiz-dédi. "Öteki konaktan çıkan ihtiyar elini kulağına yaklaştırıp: Ne söyleyeceksiniz, evet, hesap karışık vakitsiz, dedi." (İL I: 5).

apirişmaq: birlikte götürmek, ulaştırmak, yakınlaştırmak.

Ular hesel here sanduqlirini meniñ harvam bilen tağqa apirişip bersun "Onlar bal arısı sandıklarını benim at arabamla dağa ulaştırıversin." (İL I: 11).

aparğuzmaq [élip+barğuzmaq]: götürmek.

Men bu yıl aliy mektepke kirgen balamniñ yotqan-körpisini yatiqığa aparğuzup qoydum "Ben bu yıl yüksekokula giren yavrumun döşek-yastığını öğrenci yurduna götürttüm." (İL I: 5).

Uygur Türkçesinde *apar-* fiili sadece tabanlaşmakla kalmamış, çatı ekleri de almıştır. *aparmaq* fiilinin esas fiil olduğu ve zarf-fiil eki alarak, *ber-* ve *kel-* yardımcı fiilleriyle yeni birleşik fiiller meydana getirdiği örnekler de mevcuttur:

apirip bermek: 'götürüp teslim etmek'.

Pulni apirip berdim "Parayı teslim ettim." (YUT: 14).

apirip kelmek: 'götürmek ve beraber dönmek'.

İniñni baqqa apirip kel "Küçük kardeşini bahçeye götür." (YUT: 14); *Bu yol sheherge apiridu* "Bu yol şehre ulaştırır" (YUT: 14).

apar- fiili nasıl tabanlaşmıştır?

Yeni Uygur Türkçesinde *al-* fiiline *-p* zarf-fiil eki getirildiğinde, akıcı /l/ sesi, yanındaki /i/ ünlüsüyle beraber düşer. /l/ akıcı ünsüzünün Yeni Uygur Türkçesinde düşebildiğini gösteren başka örnekler de vardır. Mesela belirsiz geçmiş zaman teklik III. şahıs çekimindeki *bol-i-ptu> boptu* 'olmuş', *qal-i-ptu> qaptu* 'kalmış' gibi örneklerde

bol- fiilindeki /l/ ünsüzü düşmüştür. *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde (1995) *bop*[*bolup*] 'olup'(YUT: 48), *ép* [*élip*] 'alıp' (YUT: 126) zarf fiilleri ve *bop* zarf fiiliyle ilgili *Saat beş bopqaldi* "Saat beşe geliyor."(YUT: 48) örneği verilmiştir. Sözlükte ayrıca aşağıdaki yapılar da sıralanmıştır: *boptu* 'iyi, olur, peki, kabul'(YUT: 48); *bolmaq* maddesinde *bolaptu* 'olsun, iyi'(YUT: 47); *bolupmu* 'bilhassa, özellikle'(YUT: 48).

Türkçede akıcı /l/ sesinin düşmesi sık görülen bir ses olayıdır. Düşme, tercihen geniş ünlünün (o, a, e) ardından meydana gelir. Deny, dialekt konuşmalardaki *alt* yerine *at*, *kalk* yerine *kāk*, Meninski'yi kaynak göstererek de, *olsun* yerine *osun* örneklerini vermiştir. Deny'e göre *aparmaq* (Eski Osm. "alıp götürmek"), *alıp varmak*'tan ünsüzlerin kaynaşması ile meydana gelmiştir (1995: 122). Türkçede bazı akıcı ve sızıcı ünsüzlerin yanlarındaki ünlüler ile birlikte düşmesinin hece kaynaşmasına sebep olduğu bilinmektedir.

/l/ ünsüzü düştükten sonra geride kalan *a-* fiil gövdesi, *-p* zarf-fiil ekiyle birleşir. *apbar-* şeklindeki yapıdan daha sonra boğumlanma noktaları aynı olan /p/ ve /b/ ünsüzlerinden biri düşer. Böylece birleşik fiil, *apar-* şeklinde tabanlaşır.

Cümle örneği verilmemekle beraber *eppérimaq* [*élip bérilmaq*] (YUT: 114) 'alıp varmak, götürmek' leksik birimi de sözlükte belirtilmiştir.

Tatar Türkolog Ganiyev, *-(p + fiil)* yapısından tabanlaşmış fiilleri, parçalı birleşik fiiller¹ bölümünde değerlendirmiş, bu fiillerin şimdiki zaman şeklinde kullanılmakta olduğunu, bitmiş ve bitmemiş kategorilerini bildirmediklerini, neredeyse her parçalı birleşik fiilin hem bitmişlik hem de bitmemişlik anlamı taşıdığını belirtmektedir (2010: 94).

Ganiyev'e göre bu fiiller, son zamana kadar leksik oluşumlar olarak değil, sadece kılınıp kategorisini ve diğer dil olaylarını ifade etme aracı olarak ele alınmaktaydı. Bu durum parçalı birleşik fiillerin, dilin leksik birimleri olarak Türk sözlüklerinde yer alamayışının nedenini açıklamaktadır (2010: 96).

1. 3. *ber-*

-p ber- yapısında hareket karşıdaki kişiye yöneliktir, *ber-* fiili esas fiili tasvir eder. İşin tamamıyla yapıldığını belirtmektedir:

eppermek[*élip bermek*] 'alıp vermek'.

Avu kitapni eppériñ "O kitabı alıp verin" *Balamğa kitap epperdim* "Çocuğuma kitap alıp verdim" (YUT: 114).

Özbek Türkçesinde esas fiile ünsüzle bitenlere /a/, ünlüyle bitenlere /y/ zarf-fiil eki ve *ber-* yardımcı fiili getirilerek yapılmış birleşik fiillerde esas fiil sürerlik veya

¹ Ganiyev, Türkoloji araştırmalarında İ. Giganov, A. Kazimbek, M. İvanov, A. Troyanskiy gibi bilim adamlarının ilk defa *parçalı birleşik fiil* terimini kullandıklarını belirtmiştir (2010: 94).

tezlik anlamı kazanmaktadır: *keta ber-* “gitmeyi sürdürmek”, *buklay ber-* “katlayıvermek, büküvermek” vb. (Merhan 2008: 368).

bir- ‘vermek’ Harezmi Türkçesinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de –A bir- biçiminde kullanılmıştır: *Yağı qaça birdi* ‘düşman kaçiverdi’ *qoya bir* ‘koyu ver’ örneklerinde olduğu gibi (Eckmann 1998: 235).

1.4. *çiq-*

apçiqmaq (*élip çiqmaq*); *açiqmaq* birleşik fiili, hareketin tamamen yapıldığını, bittiğini belirtmektedir.

apçiqmaq (*élip çiqmaq*) ‘dışarıya çıkarmak, götürmek’ *Mana bu nersilerniñ hemmisini açiq* “İşte bu nesnelerin hepsini dışarıya götür.” *U méni tağniğ töpüsige apçiqti* “O beni dağın tepesine götürdü.” (YUT: 14)

açiqışmaq ‘birlikte ya da karşılıklı alıp çıkmak’ (İL I: 38).

açiqmaq[*élip çiqmaq*] ‘alıp çıkmak’ *Kermixan orektin tézla birtal beseyni açiqip qoşnisiniñ qoliğa tutquzdi* (İL I: 38).

açiqturmaq ‘alıp çıkarmak’ (İL I: 38).

epçiqmaq [*élip çiqmaq*] ‘alıp çıkmak, getirmek, çıkarmak’ (YUT: 114).

1.5. *çüş-*

al-ı-p çüş- birleşigi hareketin birdenbire, aşağıya doğru gerçekleştiğini belirtmektedir.

ecüşmek [*élip+çüşmek*] ‘indirmek, almak, bırakmak’.

Şakir ogzsidiki qurutulğan kişmiş üzümdin bir sévet ecüşüp, cür’etke yolluq tutti(İL I: 238) “Şakir çatıdaki kurutulmuş üzümünden bir sepet alıp, Cürret’e yolluk koydu.”

átüş- (Kşg) < *al-ı-p tüş-* > *eçüş-* ‘indirmek’ (Emet 2008: 71).

ecüştürmek ‘attırmak, bıraktırmak, indirtmek’ (İL I: 238).

ecüşülmek ‘atılmak, bırakılmak, indirilmek’ (İL I: 238).

1.6. *qaç-*

al-ı-p qaç- birleşik yapısı hareketin hızla yapıldığını bildirmektedir:

epqaçmaq [*élip+qaçmaq*] (İL I: 224); *apqaçmaq* ‘alıp kaçmak’ (YUT: 14).

Cede at mingen égiz boy oğlaççi top içidin üzülüp çiqip, oğlaqni epqaçti. (İL I: 224) “Eyersiz at binen uzun boylu binici topluluk içinden sıyrılıp, oğlağı alıp kaçtı.”

épqaçmaq [*élip qaçmaq*] ‘alıp kaçmak’, ‘yayılmak’, ‘çıkmak’.

épqaçti parañ ‘dedikodu, boş söz’ *épqaçti parañlarğa qariganda* ‘dedikodulara göre’ (YUT: 126)

apqéçiş bk. *apqaçmaq* (YUT: 14).

1.7. *qal-*

Bu yardımcı fiil hareketin birdenbire sonlandığını, bu sonlanma hâlinin bir süre devam ettiğini belirtmektedir:

épqalmaq ‘alıkoymak’ (YUT: 126).

apqéliş bk. *apqalmaq* (YUT: 14).

Özbek Türkçesinde *-a* veya *-y* zarf-fiil eki *qal-* fiiliyle birleştiğinde istek, arzu, rica; iğneleyici istek gibi anlamlar ifade etmekte, çoğunlukla emir biçiminde kullanılmaktadır (Merhan 2008: 377).

1.8. *kel-*

al-i-p kel- yapısından taban hâline gelmiş birleşik fiillerde esas fiilin anlamı kuvvetlenmiştir:

ekelmek [*élip+kelmek*] ‘alıp gelmek; getirmek’ (YUT: 111).

Şu uçrişıştin kéyin ayalim uni baliliri bilen koşup ikki qétim öyge çaqırıpmu ekeldi (İL I: 283) ‘‘Bu karşılaşmadan sonra eşim onu çocukları ile birlikte bir iki defa eve çağırıp getirdi.’’; *1972-yili, Savut késel bolup qalğında, Abdurehim uni badavan kömür kénidin öz öyige ekilip, bir yildin artuq baqıdu* (İL I: 283) ‘‘1972 yılında, Savut hasta olduğunda, Abdurehim onu Badavan kömür madeninden kendi evine getirip, bir yıldan fazla baktı’’.

ekel! [*élip kel!*] ‘getir, alıp gel’ (YUT: 111).

ekkelmek bk. *ekelmek* (YUT: 111).

épkelmek ‘getirmek; doğurmak’²

Munu soğilarni épkelduq ‘‘İşte bu hediyeleri getirdik.’’ (YUT: 126).

Çağatay Türkçesi metinlerinde *kil-* ‘‘gelmek’’ yardımcı fiili yaklaşma bildirmekte ve yanıp *kil-* ‘dönmek’ örneğinde olduğu gibi *-p* zarf fiil eki ile kullanılmaktadır (Eckmann 1998: 234).

Özbek Türkçesinde *olib kel-* ‘getirmek’ biçiminde kullanılan birleşik fiil taban hâline gelmemiştir (Merhan 2008: 372).

² Ridvan Öztürk’ün *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*’nde bu anlam açıklaması da belirtilmiştir (1994: 136).

ekelmək fiili, Azərbaycan Türkçesinde *əkilmək* 'çıkıp gitmek', gözden kaybolmak, kaçmak' anlamlarıyla ve *Quşlar uçtu, əkildi...A.Səhhət. Camaat yavaş-yavaş əkilir. C. Məmmədquluzadə. Zalım balaları fikrimizi duydular, durub əkildilər. Qantəmir* (ADİL 2006: 77) örnekleriyle belirtilir.

1.9. *ket-*

al-i-p ket- yapısındaki taban hâline gelmiş birleşik fiiller, hareketin yapıp bittiğini, uzaklaştığını veya hızla değiştiğini ifade etmektedir:

eketmek [élip+ketmek] 'alıp gitmek; götürmek'

Neççe yıldın bəri çon bolğanda eketkinini qara! (İL I: 282) "Birkaç yıldan beri büyüdüğünde götürdüklerine bak!"

eketküzmək 'götürmek' 'Siz derhal bunların eski püskülerini eketküzüvətiñ... (İL I: 282) "Siz derhal bunların eski püskülerini götürüverin..."

eketmek fiili, *-i-l-* edilgenlik veya *-i-ş-* işteşlik fiil eki aldığında orta hece durumuna geldiğinden /e/ ünlüsünü /i/ ünlüsüne dönüştürmüştür.

ekitilmek 'götürülmek'.

Bir aydın bəri u körünmidi, uniñ kim teripidin qaçan ekitilgenliki bizge namelum (İL I: 285) " Bir aydan beri o görünmedi, onun kim tarafından ne zaman götürüldüğü bize belirsiz".

ekitişmek 'birlikte ya da karşılıklı götürmek'.

Duycañ yügürüp étizğa kélip bolğuçe bu balılar étizda baqqan mallirini allıqaçan ekitişkenidi (İL I: 285) "Duycañ, koşarak tarlaya geldiğinde bu çocuklar tarlada baktığı hayvanları çoktan götürmüşlerdi."

1.10. *kir-*

ekirmek [élip+kirmek] 'alıp girmek; getirmek, dâhil etmek'

Bir çağda xotun çiqip qazanda qalğan göşlerni tavaqqa élip, bayveççiniñ aldığa ekiriptu (İL I: 285) "O zaman kadın gidip kazanda kalan etleri tabağa alıp, zengin delikanlının önüne getirdi." ...*yene bir qisimlarni qoşuniğa ekirdi*(İL I: 285) "...yine bir kısmını komşuya getirdi."

âçir-(*Kşg*) < *alip kir->ekir-* 'getir-' (Emet 2008: 71).

ekirmek [élip kirmek] 'alıp girmek; getirmek' (YUT: 111)

ekirilmek 'alıp getirilmek'.

Paruq oğriliq cinayiti bilen eyiblinip kursqa ekirildi (İL I: 286) "Paruk hırsızlık cinayeti ile suçlanıp sınıfa getirildi."

ekirişmek 'birlikte ya da karşılıklı alıp gelmek'

Xizmetdaşliri uniñ öy köçişige hemkarlışıp nerse -kéreklirini öyigiçe ekirişip... (İL I: 285)
"İş arkadaşları onun sokağında el birliği ederek bütün ihtiyaçlarını evine kadar getirdiler."

ekirgüzmek 'alıp getirtmek'

U bu yıl çettin nurğun mallar ekirgüzdi (İL I: 285) "O bu yıl dışardan çok mal getirdi."

ekirgüzülmek 'alıp getirtilmek' (İL I: 285).

1.11. taşli-

-p + taşli- yapısı, hareketin tamamen, birdenbire yapıldığını bildirmektedir.

aptaşlımaq (élip taşlımaq) 'bırakmak; alıp bırakmak' (YUT: 15)

1.12. et- (< at-)

al-ıp et- yapısındaki birleşik fiiller tezlik, birdenbirelik, gelişi güzellik, vurdumduymazlık bildirmektedir³:

evetmek '1. bir iş veya vazifeyi becermek için bir yerden bir yere adam göndermek'.

Aridin bir neççe kün ötüp, Abbasniñ köñsédiki hoquqi tartivélindi. Bir çetke çiqirip qoyulğanliqi, belki uniñ yıraq bir dadüyde amminiñ nazariti astida emgek qilişqa evettilgenliki toğrisidiki xever yétip keldi. "Aradan bir kaç gün geçince, Abbas'ın kasabadaki yetkisi elinden alındı. Bir kenara konulduğu, belki uzak bir belde kamu nezaretinde çalışmaya gönderildiği hakkında haber ulaştı " 2. bir nesneyi bir yerden bir yere bir vasıtayla yollamak (İL I: 316).

evetilmek 'gönderilmek'

Akam Gézitxaniniñ téxnike işlerini qilğandin sirt, maqalilarnimu tehrirleytti. Kadrlar kursığa Uygur tilidin ders béretti. Aktip xizmet körsetkenliki üçün, kéyin başqa oquğuçılar bilen bille yéyciñ daşöge oquşqa evetilgenidi "Ağabeyim Gezithan'ın teknik işlerini yapmanın dışında makalelerini de düzeltti. Kadrlar kürsüsünde Uygur dilinde ders verdi. Aktif hizmet gösterdiği için, sonra başka öğretmenlerle beraber Yéyçin Üniversitesine tahsile gönderildi."

evetişmek 'birlikte ya da karşılıklı göndermek'

³ Et- fiilinin *al-* dışında başka fiillerle oluşturduğu birleşik fiiller, 'Fiilin - (I) vet-, -(I) vét yapısı ile birleşerek tabanlaşmış birleşik fiiller' bölümünde incelenmiştir.

Yoqaridin yardem üçün kimlerni evetişkenliki téxi melum emes. Kelgende andin uqarmiz "Yukarıdan yardım için kimleri gönderildiği dahi malum değil. Geldikten sonra anlarız" (İL I: 316).

evetküzmek 'göndermek'

Meydan rehberlikige ehval éytişni, aldiğa adem evetküzüşni oylidim (İL I: 316).

Pritsak, *ävät-* fiilini *ida ber-* kuruluşuna bağlamıştır: *p (> v) ävät-* (< *ida ber-*) 'yollamak' (Pritsak 1959: 562).

élivetmek '1. bir nesneyi ikinci bir nesneden çıkarmak, kaldırmak.'

Aşqa çüşüp qalğan qilni élivetniñ (İL VI: 125) "Yemeğe düşen kılı çıkarıverin."

'2. sunmak, vermek.'

Kitabni maña élivetniñ (İL VI: 125) "Kitabı bana verin."

'3. (tıp.) organın hasta olan bölümünü almak; kesmek.'

2. Almaq fiilinin yardımcı fiil olduğu tabanlaşmış birleşik fiiller:

2.1. Almaq yardımcı fiili ile tabanlaşmış fiiller:

Yeni Uygur Türkçesinde taban hâline gelmiş birleşik fiillerden bir bölümü *fiil+ - (I)p + al-* yapısındadır. Bu birleşik fiillerde hareket, yapan şahsa yöneliktir, yapılan iş yapanın lehinde sonuçlanmıştır.

2.1.1. -(I)p al- birleşigi -val, -(I)val-, -(I)vél- biçimiyle oluşmuş birleşik fiiller:

Bu yapıdaki birleşik fiiller 'kolaylıkla yapılma' bildirmektedir:

bésivalmaq 'ele geçirmek, zaptetmek, zorla almak' (YUT: 39), *bésivéliş* bk. *bésivalmaq* (YUT: 39), *bilivalmaq* 'bilmek, öğrenmek' *Men Rus tilini obdan bilivaldim* "Ben Rus dilini iyi öğrendim." (YUT: 42), *caylışıvalmaq* 'yerleşmek' (YUT: 59), *çéqivalmaq* 'sokmak, ısırmak, iğnesini batırmak' (YUT: 76), *çéqivéliş* bk. *çéqivalmaq* (YUT: 76), *çiqişıvalmaq* 'geçinivermek, anlaşivermek' *Biz uniñ bilen çiqişıvalduq.* "Biz onunla geçiniverdik." (YUT: 79), *çiqirivalmaq* 'çıkarmak' (YUT: 79), *çiqişıvéliş* bk. *çiqişıvalmaq* (YUT: 80), *çilavalmaq* 'ıslatmak, suya batırmak' (YUT: 80), *çilivalmaq* bk. *çilimaq* (YUT: 81), *çörüdevalmaq* 'kuşatmak, etrafını almak' (YUT: 87), *ğemlivalmaq* A.U. 'tedarik etmek, stoklamak' (YUT: 141), *ilivalmaq* 'ilişmek, takılıvermek' (YUT: 175), *jigivalmaq* 'toplamak; bir araya getirmek' *Aşliqni jigivalduq* "Hububatı topladık." (YUT: 182), *jigivélinmaq* 'toplanmak' (YUT: 182), *jigivélinmaq* 'toplanmaq' *jigivélinğan hosul* 'toplanmış hububat' (YUT: 182), *jigivélinmak* 'toplanmak' (YUT: 182), *jitivalmaq* 'yırtmak, yırtıp almak' (YUT: 184), *juqturuvalmaq* 'bulaşıcı hastalık kapmak' (YUT: 185), *juluvalmaq* 'yolmak;

koparmak' (YUT: 186), *késivalmaq* 'kesmek, kesivermek, kestiğini almak' (YUT: 199), *köçürüvalmaq* 'kopya etmek' (YUT: 203), *kütüvalmaq* 'karşılama' (YUT: 213), *küydürüvalmaq* 'yakmak' *Qolumni küydürüvaldim* "Elimi yaktım." (YUT: 214), *qaplıvalmaq* 'kapatmak, örtmek' (YUT: 221), *qaplıvalmaq* 'kapatmak, örtmek' (YUT: 221), *qayrıvalmaq* 'açmak, doğrultmak, bir yana çekmek' (YUT: 228), *qéqıvalmaq* 'biraz içkili olmak; biraz içmek' (YUT: 232), *qézıvalmaq* 'kazıp çıkarmak; kazmak' (YUT: 234), *qıçqırıvalmaq* 'çağırarak, davet etmek' (YUT: 234), *qırıvalmaq* 'kazımak' (YUT: 236), *qırıvélış* 'kazıma' (YUT: 236), *qısıvalmaq* 'sıkıştırmak' (YUT: 237), *qısturuvalmaq* 'sıkıştırmak' *Qolumni qısturuvaldim* "Elimi sıkıştırdım." (YUT: 238), *qorşıvalmaq* 'kuşatmak, kuşatıvermek' (YUT: 244), *quçağlıvalmaq* 'kucaklamak' (YUT: 247), *müküvalmaq* bk. *mükmek* (YUT: 281) 'saklanmak', *orıvalmaq* 'sarmak, çevirmek, kuşatmak' (YUT: 299), *ögütüvalmaq* 'ehlileştirmek, alıştırmak, kendine bağlamak' (YUT: 304), *sançıvalmaq* 'sokmak, batırmak, iğnelemek, incitmek, dokundurmak' (YUT: 340), *ségıvalmaq* 'sağmak, sağıvermek' (YUT: 349), *sétıvélınmaq* 'sağıverme' (YUT: 349), *sétıvalmaq* 'satın almak' (YUT: 351), *sırıvalmaq* 'kabuğunu soyarak; yüzmek; derisini soyarak, sıyırmak' (YUT: 356), *sorıvalmaq* 'yalvara yakara elde etmek' (YUT: 359), *söyüvalmaq* 'öpmek' (YUT: 362), *suğuruvalmaq* 'çekip çıkarmak; çıkarmak' (YUT: 365), *sunduruvalmaq* 'kırmak' (YUT: 366), *süzüvalmaq* 'süzme' (YUT: 371), *tartıvalmaq* 'çekip koparmak, elinden kapmak, ele geçirmek', *U pertuğını tartıvélip işledi*. "O önlüğünü bağlayıp çalıştı" (YUT: 392), *téğışıvalmaq* 'değiştirmek' (YUT: 408), *tıklıvalmaq* '1. dikey hale getirmek 2. kurmak, yerleştirmek' (YUT: 411), *tıklıvélış* bk. *tıklıvalmaq* (YUT: 411), *tilıvalmaq* 'istemek, dileyerek almak' (YUT: 412), *turuvalmaq* 'ısrar etmek' Öz *déğınımde qattıq turıvaldı*. "Kendi iddiamda sert bir şekilde direndim." (YUT: 428), *tutuvalmaq* 'yakalamak' *Biz uni cınyet üstide tutıvalduq. Biz onu suç üstide tutıvalduq.* "Biz onu suçüstü yakaladık." (YUT: 429), *uxlıvalmaq* 'uyumak' (YUT: 435), *uruvalmaq* 'çarpıp, çarpılmak' (YUT: 439), *uştıvalmaq* 'koparmak, kırıp koparmak' (YUT: 440), *utuvalmaq* 'kazanmak, yenmek' (YUT: 440), *yadlıvalmaq* FU '1. ezberlemek 2. hatırlamak' (YUT: 454), *yépişıvalmaq* 'yapışmak, yapıştırmak' (YUT: 466), *yétişıvalmaq* 'yetişmek, koşarak yetişmek' (YUT: 467), *yétıvalmaq* (*yatmaq*'tan) 'yatmak, yatıvermek' (YUT: 467), *yézıvalmaq* 'yazmak, yazıvermek' (YUT: 468), *yézıvélış* bk. *yézıvalmaq* (YUT: 468).

Bu bölümdeki örneklerde *al-* fiili bir tasvir fiilidir. *Yeni Uygur Türkçesinde Tasvir Fiilleri* (Yıldız 2004) doktora tezi olarak çalışılmıştır.

2.1.2. *-(Ip al- birleşigi, -val, -(I)val-, -(I)vél-* yapısıyla oluşan birleşik isimler:

fiil-(Ip al- yapısına fiilden isim yapan ekler getirilerek veya kalıplaşma yoluyla oluşmuş birleşik isimler şunlardır:

bésıvaldı 'kavunun bir türü' (YUT: 39), *bésıvalğıçı* 'istilacı, müstevli, gasp' (YUT: 39), *çıqışalmaslıq* 'anlaşmazlık; geçinemelik' (YUT: 79), *ğemlıvélış* A.U. 'tedarik etme, stoklama', *jığıvélış* 'toplama' (YUT: 182), *jıtıvélış* 'yırtma; yırtıp alma' (YUT:

184),) *juluveliş* 'yolma, koparma' (YUT: 186), *köçürüveliş* 'kopya etmek' (YUT: 203), *kütüveliş* 'karşılama', *yeñi jilni kütüveliş*. " yeni yılı karşılama" (YUT: 213), *qéqiveliş* 'biraz içkili olma; biraz içme' (YUT: 232), *qéziveliş* 'kazıp çıkarma; kazma' (YUT: 234), *qıçqiriveliş* 'çağırma, davet etme' (YUT: 234), *qorşiveliş* 'kuşatılma' (YUT: 244), *quçağliveliş* 'kucaklama' (YUT: 247), *sançiveliş* 'sokma, batırma, işleme, incitme, dokunma' (YUT: 340), *séxiveliş* 'sağmak, (YUT: 351), *sétiveliş* 'satın alış' *sétiveliş küçi* 'satın alma gücü', *Ötken yılñın 10-éyida, Şıncañ boyıçe 50 milyon cıñdin köprek aşlıq kélişim bahada sétivelinip, taxtay bahasida sétip berildi* (İL III: 648), *siriveliş* 'kabuğunu soyma, sıyırmak' (YUT: 356), *soriveliş* 'yalvara yakara elde etme' (YUT: 359), *söküveliş* 'söküp çıkarma' (YUT: 362), *söyüveliş* 'öpme, öpüş' (YUT: 362), *süzüveliş* 'süzme, süzmek işi' (YUT: 371), *tartiveliş* 'çekip koparma, elinden kapma, ele geçirme' (YUT: 392), *yétiveliş* (*yatmaq*'tan) 'yatma, yatıverme' (YUT: 457).

2.1.3. -y + al- ve -A + al- biçiminde oluşmuş birleşik fiiller:

Yeterlik fiili (İng. *Potential verb*, Fr. *Verbe possibilitef*, Alm. *Verbum potentialis*) Uygur Türkçesinde *esas fiil + -al/ -e / -y zarf- fiili + al-* yapısı ile meydana getirilmektedir. *-al/-el/-y* zarf-fiil ekleri *al-* yardımcı fiili ile *-ala-, -ele-; -yala-, -yele-* biçiminde eklenmiştir. Yeni Uygur Türkçesinde de Özbek Türkçesinde olduğu gibi esas fiile *-a* veya *-y* zarf fiil ekleri eklenip, *al-* yardımcı fiiline *-mA* olumsuzluk eki getirildiğinde yetersizlik bildirmektedir. *-al/-el-; -yal-, yel-* biçiminde eklenmektedir.

Öztürk, *-a / -e al-* yapısı için "*muktedirlik*", *-p al-* yapısı için "*hareket yapan şahsa yönelik*" ifadesini kullanmıştır (1994: 136).

İncelemiş olduğumuz sözlüklerde *-a* veya *-y* zarf fiil eki ile taban hâline gelmiş çok az örnek yer almaktadır:

körelmek < *kör-e almaq* 'görebilmek'; *körelmeydu* < *köre al-ma-y-du* "göremiyor; çekemiyor", *körelmigenliktin* < *kör-e al-ma-gan-lik-tin* 'göremeyince, çekemeyince' (YUT: 206), *körelmeslik* < *kör-e al-mas-lik* '1. çekememek, gıpta, kıskanmak, haset 2. kin beslemek' (YUT: 207), *tölelmeslik* < *töl-e al-mas-lik* 'ödeyememek' (YUT: 423).

Necip Üçok (1951: 197) birbirine eşit olan veya aynı fonemlerle başlayan iki heceden birinin düşmesini de benzeşmezlik olarak nitelendirmiştir. *Hece gizlenimi* (*superposition syllabique; haplologie, silbenschichtung*) terimiyle tanımlanan bu durum Uygur Türkçesinde *-y +al-* ve *-A +al-* yapısında açıkça görülmektedir.

Özbek Türkçesinde de *-a* veya *-y* zarf fiil ekleri ve *al-* fiiliyle birleşik fiiller meydana getiren yapılar esas fiile bitişik veya ayrı yazılmaktadır: *uxlay olmas* 'uyuyamaz', *etolmadim* "edemedim.", *yozol-* 'yazabilmek'. Bazı örneklerdeki vurgusuzluk sebebiyle *-a* zarf fiil ekinin düştüğü görülmektedir.

Ganiyev, Tatarcadan verdiği *yaza alu* 'yazabilmek', eşli bëlü 'yapabilmek' gibi

yapıların birleşik fiil sayılmayacağını belirtmektedir (2010: 98).⁴

3. Fiilin -(I)vet-, -(I) vét- yapısı ile birleşerek tabanlaştığı birleşik fiiller:

- (I)vet-, -(I) vét- ekinin yapısı ile ilgili birden fazla görüş bulunmaktadır. Yıldız, bu ekin kökeniyle ilgili görüşlerin *at-* 'atmak', *et-* 'etmek', *evet-* 'göndermek', *yat-* 'yatmak' fiilleri etrafında oluştuğunu belirtmiştir (Yıldız 2004: 367-373). Yıldız'a göre, bu yapı *evet-* ya da *yat-* fiillerinden gelişebilir. Eski Türkçe *idu ber-* birleşik fiil yapısından gelişen ve birçok Türk lehçesinde kullanılan *yiber-* 'göndermek, sevk etmek' fiilinin Yeni Uygur Türkçesi metinlerinde ve sözlüklerinde bulunmadığını ve bu fiili semantik açıdan karşılayan *evet-* 'göndermek, yollamak' fiilinin tasvir fiili olarak kullanıldığını ifade eden Yıldız, *evet-* fiilinin aynen *yiber-* tasvir fiili gibi tezlilik anlamı verdiği görüşündedir (Yıldız 2004: 369). Ancak *ibermek* 'yollamak, göndermek' fiili *Hazirki Zaman Uygur Tilinin İzahlık Luğiti'*nde (1998) mevcuttur:

ibermek 'göndermek, yollamak'

İkem bendke çüüşüştin sel burun, méni séniñ aldiñğa salgan, mana, uniñ saña ibergen sovğisi, -dédi u (İL V: 142). " İkem meşgul olmadan çok önce, beni senin önüne atan, işte bu, onun sana yolladığı hediyesi, -dedi o."

Emir Necip, *küldürüvet-* vb. zarf-fiil+fiil biçimindeki birleşik fiillerde "fiil" kısmındaki yardımcı fiilin *evet-* 'göndermek' fiilinden eklediği görüşündedir (Nadzhip 1971: 108). Tömür, bu görüşün temelini *evet-* 'göndermek' fiiliyle aynı anlamdaki *yiber-* fiilinin başka Türk yazı dillerinde kullanılmasından kaynaklandığını belirtmektedir (1987: 409). Ancak Tömür'e göre bu tür birleşik

⁴ Ganiyev, Tatar Türkçesinde de halk konuşmalarında *apar-* <*appar-* <*alıp bar-*; *akit-* < *alıp kit-*; *apir-* < *apbir-* <*alıp bir-*; *akil-* < *apkil-* < *alıp kil-* vb. yapıların varlığından söz etmektedir. Ganiyev, zarf fiil+ tasvir fiili yapısındaki birleşik fiillerde ilk ögenin bağımsız olduğunu, ikinci ögenin ek anlam taşıyan bir birleşik kelime türü olduğunu belirtmiştir. Ona göre zarf-fiil şekliyle temsil edilen esas öge, gerçek anlamı ifade etmekte, tasvir fiili şekliyle temsil edilen ikinci öge ise yardımcı anlam taşımaktadır ve esas ögenin anlamını netleştirmektedir. İkinci ögenin gerçek anlamı zayıflamakta ve eylemin gerçekleştirme yöntemi (aktionsart "tasvir") anlamını kazanmaktadır. Ganiyev, *ikinci ögesi bağımsız, ilk ögesi yardımcı anlam taşıyan veya en azından leksik anlamı zayıflamış olarak öne çıkan birleşik fiiller* bölümünde bu konunun hâlâ araştırmacılar tarafından belirtilmemiş dikkat çekici bir konu olduğunu vurgulamıştır: *üküp çık-* 'baştan sonuna kadar okuyup bitirmek' biçimindeki birleşik fiillerde, yardımcı unsur olan tasvir fiilin öne çıktığını söylemektedir. Ganiyev'e göre, ilk ögede de tasvir fiil olabilmektedir: *alıp bar-*, *alıp kit-*, *alıp bir-*, *alıp kil-* birleşik yapılarının asıl anlamı, ikinci ögeyle ifade edilmekte, yardımcı anlam ise zarf-fiil ekini almış ilk öge tarafından karşılanmaktadır. *al-* fiili tasvir fiil görevinde, esas anlam ise *bar-*, *kit-*, *bir-*, *kiya* fiilleriyle ifade edilmektedir. *Alıp* tasvir fiili halk konuşmalarında ön ekleserek (prefiksoid'a dönüşerek) kısaltmakta, oluşan yapının esas anlamı ise *bar-*, *kit-*, *bir-*, *kiya* fiilleriyle ifade edilmektedir: *apar-* <*appar-* <*alıp bar-*; *akit-* < *alıp kit-*; *apir-* < *apbir-* <*alıp bir-*; *akil-* < *apkil-* < *alıp kil-* vs. Ganiyev, birleşik fiilin ilk ögesinde, tasvir fiili olarak ikinci ögedeki aynı fiillerin yer alabileceğini belirtmektedir. Fakat bu işlevde sadece bazı yardımcı fiiller kullanılmaktadır: *ayau*, *baru*, *kilü* (*alıp baru* 'e götürmek', *alıp kitü* '-dan götürmek', *alıp kilü* 'getirmek', *barıp tüşü* 'uzaklaşarak bir yere düşmek', *kilöp tüşü* '-dan tarafa doğru düşmek') (2010:31-32).

fiillerdeki yardımcı fiil *evet-* 'göndermek' fiili değil, 'kılmak, yapmak' anlamındaki *et-* yardımcı fiildir. Bu fiil, *tamaq et-* birleşik fiilindeki *et-* fiili değildir. Bu fiil 'kılmak, yapmak, etmek' anlamında değil, bazen *taşla-* yardımcı fiili ile aynı anlamı ifade eden *at-* fiildir. *külüvetti (külüp taşlıdi)* 'güldü, gülüverdi, gülme işini bir anda yaptı'. Bu fiilin Turfan şivesinde (ağzında) *at-* biçiminde kullanıldığını belirterek, *külüvatti* birleşik fiilini örnek olarak vermiştir (1987: 408-409). *Hazirki Zaman Uygur Tilinin İzahlık Lugiti'*nde (1998) *et-* yardımcı fiiliyle meydana getirilen bu yapı Tömür tarafından "*küçeytme tūs*" 'güçlendirme biçimi' (İL VI: 798) olarak ifade edilmiştir. İzahlı *Lugat*'te etmek fiili ile ilgili iki madde de mevcuttur: *etmek I* 'kapatmak, kilitlemek, tıkmak.' *U astağına öyge kirip, işikini içidin etti* (İL I: 231) "O yavaşca eve girip, kapıyı içerden kilitledi."; *Axşam kinodin qaytip kélip mektep dervazisidin kirgende tursun arqidin kirip dervazisiniñ taqıqini étip qoydi* (İL I: 231) "Akşam sinemadan dönüp, mektep penceresinden girince Tursun arkadan sokulup pencerenin sürgüsünü kapattı.", *etmek II* 'etmek, kılmak, yapmak' manasındadır.

Çelikbay'a göre ek, asıl fiilin anlamına etki eden, sıfat-fiil, zarf-fiil, mastar ve zaman ekleri gibi bazı çekim eklerini alabilen ekleşmiş bir ya da birkaç tasvir fiilinden gelişmiş olup bildirme kipine esas olan ekin bir ögesi değildir. Ek kısmen sürerlik, devamlılık ve aynı anda iki işi birden yapma anlamı içerdiği için örneğin, *men xetni yézivétip uni eslep qaldim*, "Ben mektubu yazarken, yazma süreci boyunca onu hatırladım" cümlesinde ekin kökenindeki *yat-* tasvir fiili de yer alabilecektir (2010: 48). Ancak burada sürerlik anlamını "*eslep qaldim*" ifadesi vermektedir.

-(I)p *yat-* yapısı bazı birleşik fiillerde hareketi pekiştirme, bazı birleşik fiillerde de hareketin devam ettiğini bildirmektedir. Yeni Uygur Türkçesinde *yat-* yardımcı fiiliyle meydana getirilen *zarf-fiil +fiil* biçimindeki birleşik fiillerde yardımcı fiil bazı ses hadiseleri sebebiyle kalıplaşarak *-vat-*, *-(i)vat-*, *-(u)vat-*, *-(ü)vat-* biçiminde ekleşmiştir (Öztürk 2010: 102). Öztürk, bu ekin ünlüsünü *e* olarak göstermemiş, süreklilik ifadesi karşıladığını belirtmiştir. Ancak tespit edilen örnekler incelenecek olursa *-vet-*, *-(i)vet-*, *-(u)vet-*, *-(ü)vet-* yapısıyla oluşmuş biçimler süreklilik değil, tezlik, birdenbirelik, çabukluk, kolaylıkla yapma, gelişigüzellik bildirmektedir. Bu fiiller kılış bildiren fiillerdir.

Tömür, *-p + et-* "at-" birleşigi *-( )vet* (*küçeytme tūs* "güçlendirme"), *-p+ yat-* birleşigi *-( )vat* (*izçil tūs* "sürerlik") ve *-gili + yat-* birleşigi (*temşelme tūs* "atılma fırlama")⁵ yapılarını sıralayıp, aşağıdaki örnekleri vermiştir⁶:

yasa-p et- > *yasıvet-*, *uru-p et-* > *uruvet-*, *körüp et-* > *körüvet-*; *yasap yat-* > *yasavat-*, *yézip yat-* > *yézivat-*, *körüp yat-* > *körüvat-*, *sözle-p yat-* > *sözlevat-*, *yolup yat-* > *yoluvat-*, *kili-p yat-* > *kilivat-*⁷; *yasa- gili yat-* > *yasıgilivat-*, *yaz-ğili yat-* > *yazgilivat-*, *sözle-gili yat-* > *sözligilivat-*,

⁵ Sözlüklerde leksik birim olarak örneği bulunmayan, yaklaşma ve niyet bildiren bu yapı üzerinde durulmamıştır.

⁶ Terimler için bk. İL VI: 798.

⁷ *-ivat* ekiyle ilgili bk. Çelikbay 2010.

qil-ğili yat-> qilğilivat- (İL VI: 798).

Örnekler dikkatle incelenecek olursa Yeni Uygur Türkçesinde asıl fiile eklenerek bu fiilin anlamına ek anlamlar katan *-(I)vet-* / *-(I) vêt – ve –vat-*, *-(I)vat* biçiminde ayrı iki yapının mevcut olduğu görülecektir. *-(I)vet-* / *-(I) vêt* yapısı fiile tezlilik, birdenbirelik, geliş güzellik, vurdumduymazlık gibi anlam özellikleri kazandırırken, *-vat-*, *-(I)vat* yapısı hareketin devamlılığını bildirmektedir. Sürerlik anlamı veren birleşik fiiller sözlüklerde leksik birim olarak mevcut değildir:

bérivermek ‘verivermek’ (YUT: 38), *bériveritış* bk. *bérivermek* (YUT: 38), *boyivermek* ‘boyayivermek’ (YUT: 49), *beyivétitış* bk. *boyivermek* (YUT: 50), *buzuvermek* ‘bozuvermek’ (YUT: 54), *çeylivetmek* ‘çiğneyivermek, yoğuruvermek’ (YUT: 75), *çéçivetmek* ‘dökmek saçmak, serpmek, yaymak’ (YUT: 75), *çéçivétitış* bk. *çéçivetmek* (YUT: 75), *çiqirivetmek* ‘çıkarivermek’, *Atni harvidin çiqirivettim*. “Atı arabadan çıkariverdim” (YUT: 79), *çiqirivétitış* bk. *çiqirivermek* (YUT: 79), *çörivetmek* ‘atıvermek, fırlatmak’ (YUT: 87), *düglütüvetmek* ‘yuvarlandırmak’ (YUT: 107), *éçitivetmek* ‘mayalandırıvermek, ekşitivermek’, *Tamaq meydenni éçitivetti*. “Yemek midemi acıtıverdi.” (YUT: 121), *éğivetmek* ‘eğmek, eğriltmek’ (YUT: 122), *étivetmek I* ‘vurmak, atmak’ (YUT: 128), *étivetmek II* ‘silmek’ (YUT: 128), *évetitış* bk. *évetmek* (YUT: 128), *évetmek* ‘göndermek’ (YUT: 128) *gadırmaşlaştırıvetmek* ‘karıştırıvermek; düzensiz hâle getirmek’ (YUT: 128), *haydivetmek* ‘kovalamak, sürmek; sürgüne göndermek’ (YUT: 150), *hürkütüvetmek* ‘ürkütüvermek’ (YUT: 159), *jıglivetmek* ‘ağlayıvermek’ (YUT: 182), *jıqivetmek* ‘yıkıvermek’ (YUT: 183), *jıtitivetmek* ‘yırtıvermek’ (YUT: 184), *jumulaqlavetmek* ‘yuvarlayıvermek’ (YUT: 186), *jürgüzüvetmek* ‘yürütüvermek’ *saetni jürgüzüvetmek*, “Saati çalıştırıvermek.” (YUT: 188), *qétivalmaq* ‘şık giyinmek’, *U qétivalganidi...* (İL IV: 373), *U bezide ésil sarcidin kastum-burulka, draptin peltu kiyip, galstük taqap qétivalidu* (İL IV: 373), *qézivetmek* ‘kazdırmak, araştırmak, açtırmak’, *Silerni izdep bağçiniñ içini qézivettim...* (İL IV: 378) *...axiri öydimikin dep öyniñ içini qézivettim...* (İL IV: 378), *quyuvetmek* ‘sertçe düşmek’ *...Birdinla qattiq yamğur quyuvetti...* (İL IV: 371), *...heş-beş déğüçe yamğur quyuvetti* (İL IV: 371), *qoyuvetmek* ‘1. koyuvermek, boşamak’ *Şuciniñ bu xotunni qoyuvetküsi kelmeytti* (İL I: 305), *Sadir “undaq qazanğa mundaq çömüç” déğéndek qilip, üç balini yétim qilip xotunini qoyuvetti* (İL IV: 305), ‘2. azad etmek, bırakmak’, *Şuni qoyuvetmek* (İL IV: 305); *atni qoyuvetmek* (İL IV: 305) *qolini qoyuvetmek* (İL IV: 305); *méni qoyuvetmek* (İL IV: 305), *jıglivetmek* ‘ağlayıvermek’ (YUT: 182), *jıqivetmek* ‘yıkıvermek’ (YUT: 183), *jıtitivétitış* ‘yırtıverme’ (YUT: 184), *juğuruvetmek* ‘yoğuruvermek’ (YUT: 185), *juğuruvétitış* ‘yoğuruverme’ (YUT: 185), *juluvetmek* ‘yoluvermek, koparıvermek’ (YUT: 186), *juluvétitış* ‘yolma, koparma’ (YUT: 186), *jumulutuvetmek* ‘yuvarlatıvermek’ (YUT: 186), *jutuvétmek* ‘yutuvermek’ (YUT: 187), *jutuvétitış* ‘yutuverme’ (YUT: 187), *juyuvetmek* ‘yıkayıvermek’ (YUT: 188), *juyuvétitış* ‘yıkayıverme’ (YUT: 188), *jürgüzüvetmek* ‘yürütüvetmek’, *saetni jürgüzüvetmek* “saati çalıştırıvermek” (YUT: 189), *jüttürüvetmek* ‘kaybetmek, yitirmek’ (YUT: 189), *kémeytivetmek* ‘eksiltivermek, azaltıvermek’ (YUT: 198), *késivétitış* ‘kesiverme’ (YUT:

199), *kirlitivetmek* 'kirlitivermek' (YUT: 200), *köçürivetmek* 'geçirmek, taşındırmak, yerini değiştirmek, göç ettirmek' (YUT: 203), *köçürivétiş* 'geçirme, taşındırma, yerini değiştirme, göç ettirme' (YUT: 203), *kömüvetmek* '1. gömüvermek 2. defnedivermek. *Hemme yaqni qar kömüvetti.* "Her taraf karla gömülüverdi." (YUT: 205), *kömüvėtiş* 1. gömüverme 2. defnediverme (YUT: 205), *kürevetmek* 'küreyivermek, küremek' (YUT: 213), *küydürivetmek* 'yakmak, ateşe vermek' (YUT: 214), *qarivetmek* 'kıvırmak, çevirmek, bükme' (YUT: 224), *qarivėtiş* 'kıvrma, çevirme, bükme' (YUT: 224), *qayturuvetmek* 'geri çevirmek' (YUT: 229), *qayturuvėtiş* 'geri çevirme' (YUT: 229), *qéqivetmek* 'çakmak, kakmak, silkelemek, itmek, dışlamak' (YUT: 232), *qéqivėtiş* 'çakma, kakma, silkeleme, itme, dışlama' (YUT: 232), *qirivetmek* '1. kazımak 2. toptan imha etmek' (YUT: 236), *qirivėtiş* '1. kazıma 2. toptan imha etme' (YUT: 236), *qisivetmek* 'sıkıştırmak, sıkmak' (YUT: 237), *qisivėtiş* 'sıkıştırma, sıkma' (YUT: 237), *qisqartivetmek* 'kısaltıvermek' (YUT: 237), *qisqartivėtiş* 'kısaltıverme' (YUT: 237), *qiyinlaşturuvetmek* 'zorlaştırmak' (YUT: 239), *qiyinlaşturuvėtiş* 'zorlaştırmak' (YUT: 239), *qiynavetmek* 'ıstırap çektirmek, işkence etmek' (YUT: 239), *qiynavėtiş* 'ıstırap çektirme; işkence etme' (YUT: 239), *qizartivetmek* '1. kızartıvermek 2. utandırıvermek; yüzünü kızartıvermek' (YUT: 240), *qizartivėtiş* '1. kızartıverme 2. utandırıverme; yüzünü kızartıverme' (YUT: 240), *qoğlavetmek* 'kovmak, sürmek' (YUT: 241), *qoğlivetmek* 'kovalamak, git demek' (YUT: 241), *qorqutuvetmek* 'korkutuvermek' (YUT: 244), *qorqutuvėtiş* 'korkutuverme' (YUT: 244), *qoruvetmek* 'kavuruvermek; haddinden fazla kızarmak' (YUT: 244), *qoruvėtiş* 'kavuruverme' (YUT: 244), *qoyuvetmek* bk. *koyuvermek* (YUT: 246), *qoyuvėtiş* bk. *qoyuvéris* (YUT: 246), *qurutuvetmek* 'kuruvermek' (YUT: 250), *qurutuvėtiş* 'kuruverme' (YUT: 250), *qusuvetmek* 'kusuvermek' (YUT: 250), *qusuvėtiş* 'kusuverme' (YUT: 250), *mixlavetmek* 'çivileyivermek; çivi çakıvermek' (YUT: 272), *morlivetmek* 'tırmalayıvermek' (YUT: 275), *naçarlaşturuvetmek* F.U. 'zayıflaştırmak' (YUT: 284), *oynivetmek* 'oynamak' (YUT: 302), *oyuvetmek* 'oyuvermek, kazıvermek' (YUT: 302), *öçürivetmek I* 'söndürüvermek' (YUT: 303), *öçürivetmek II* 'silivermek' (YUT: 303), *örivetmek* 'yıkmaq, devirmek', *Suni örivetmek* 'suyu devirmek' (YUT: 307), *özgerivetmek* 'değiştirivermek' *tebietni özgerivetmek*, 'tabiatı (doğayı) değiştirmek' (YUT: 310), *purquruvetmek* 'tozlandırıvermek, toz içinde bırakmaq, ise tutmaq, işlemek' (YUT: 327), *pusqurutuvėtiş* 'tozlandırıverme, toz içinde bırakma, is tutma' (YUT: 327), *püdüvetmek* 'üfleme, üfleyivermek' (YUT: 328), *püdüvėtiş* 'üfleme, üfleyiverme' (YUT: 328), *pütürivetmek* 'bitirivermek' (YUT: 329), *pütürivėtiş* 'bitiriverme' (YUT: 329), *sétivetmek* 'satmaq, satıvermek' (YUT: 351), *sizivėtiş* 'çiziverme, çizme, çizme' (YUT: 356), *sétivėtiş* 'satış, satıverme' (YUT: 351), *silketmek* '1. silkip atmaq 2. haddini bildirmek' (YUT: 353), *silketvétiş* '1. silkip atma 2. haddini bildirme' (YUT: 354), *söküvetmek* 'sökme, söküvermek' (YUT: 362), *söküvėtiş* 'sökme, söküverme' (YUT: 362), *sunduruvetmek* 'kırmak, parçalamak, kırıvermek, parçalayıvermek' (YUT: 366), *suivivetmek* 'sıvayıvermek' (YUT: 367), *suivivėtiş* 'sıvayıverme' (YUT: 367), *sürtüvetmek* 'silivermek, kurulaıvermek' (YUT: 369),

sürtüvėtiş 'siliverme, kurulaiverme'(YUT: 369), *taşlıvetmek* 'atmak, bırakmak' *taşlıvetken* 'atılmış', *U yégen tamiğini taşlıvetti*. "O yediği yemeğini atverdi." (YUT: 393), *téğişvetmek* 'değiştirivermek' (YUT:408), *tolduruvetmek* 'doldurivermek' (YUT: 418), *tolğavetmek* 'çevirivermek, döndürüvermek' (YUT: 418), *tolğavitış* 'çevirivermek, döndürüvermek' (YUT: 418), *toyduruvetmek* 'bıktırmak, usandırmak' (YUT: 422), *toyduruvėtiş* 'bıktırma, usandırma' (YUT: 422), *tölivetmek* 'ödeyivermek' (YUT: 424), *tölivitiş* 'ödeyiverme' (YUT: 424), *turguzuvetmek* 'kaldırtivermek' (YUT: 427), *tuzlavetmek* 'tuzlamak' (YUT: 429), *tükürüvetmek* 'tükürüvermek' (YUT: 430), *tükürüvétış* 'tükürüverme' (YUT: 430), *utturuvetmek* 'kaybetmek' (YUT: 440), *üzüvetmek* 'koparmak, ayırmak, kesmek'(YUT:449), *vaqirıvetmek* 'bağırivermek'(YUT: 451), *yeñçıvetmek* 'ezivermek' (YUT: 463), *yevetmek* 'yemek, yiyivermek' (YUT: 464), *yéqıvetmek* 'yakmak, kavurmak, yakivermek'(YUT:465), *yéliqturuvetmek* 'yoruvetmek' (YUT: 465), *yérvetmek* 'yarmak, yarıvermek' (YUT: 466), *yépişturuvetmek* 'yapıştırıvermek' (YUT: 466), *yépişturuvėtiş* 'yapıştırıverme' (YUT: 466), *yépivetmek* 'kapatıvermek, örtüvermek', *İşikni yépivétini*. "Kapıyı kapatıverin." (YUT: 466), *yépivetmek* 'kapatıverme' (YUT: 466), *yérvetmek* 'yarmak, yarıvermek'(YUT: 466), *yéşıvetmek* 'çözüvermek, çıkarıvermek, soyunuvermek'(YUT: 467), *yéyitıvetmek* 'sermek, yaymak'(YUT: 467), *yéyıvetmek* 'sermek, yaymak' (YUT: 467), *yoqutuvetmek* 'kaybetmek'(YUT: 469), *yötkevetmek* 'yerini değiştirmek' (YUT: 471), *zencirlevetmek* F.U. 'zincirlemek, zencirleyivermek' (YUT: 476).

Türkiye Türkçesinde de fiile tezlik, birdenbirelik, gelişi güzellik, vurdumduymazlık gibi anlam özellikleri kazandıran *-ıver* yapısı, Demir'e göre vurguyla anlam ayırıcı yani fonolojik bir değere sahip olmaktadır (2000: 91).

Özbek Türkçesinde de *yot-* fiili esas fiile *-a* veya *-y* zarf fiil ekiyle bağlandığında sürerlilik anlamı kazandırır ve sadece /a/ ile bağlandığında bitişik yazılır: "...kutayotganlarını..", "...baroyatgan..." vb (2011: 106).

SONUÇ

Uygur Türkçesinde ekler kelimeye kaynaştığında hem kelime hem de eklerde fonetik değişikliklere sebep olmakta, bazen ünlüleri bazen de ünsüzleri etkilemektedir. Kelime vurgunun yerini de etkileyebilen bu durum, zarf-fiil ve fiil birleşmelerinde de sık görülmektedir. Kelime ve eklerdeki ses değişimleri sebebiyle morfofonemik nitelikler taşıyan yapılar ortaya çıkmaktadır. Yeni Uygur Türkçesindeki *-vet-*, *-(i)vet-*, *-(u)vet-*, *-(ü)vet-* yapısı bu özellikteki yapılardandır.

/a/>/e/>/é/>/i/ ünlü daralması, ünlü ve hece düşmeleri bu lehçede sıklıkla görülmektedir. Uygur Türkçesinde ilk hecesi açık olan birden fazla heceli kelimelerin ikinci hecesinde /i/ ünlüsü bulunuyorsa ilk hecedeki /a/ ünlüsü /é/'ye döner: *élivetmek*, *éppaqçmaq* [élip qaçmaq], *épkelmek*, *ép[élip]* vb. Ünsüzlerde de *-p-*, *-b-> -v-*

değişimi mevcuttur. Ses değişimlerinde söyleyişteki ekonomi eğilimi, konuşma dilinin yazıya geçirilmesi önemli sebepler arasındadır.

Zarf-fiil+ yardımcı fiil birleşmelerinde her iki kelimedeki vurgunun, ses olayları sebebiyle yer değiştirmesi kalıplaşmalara sebep olmuştur. Bu şekilde tabanlaşmış fiillerin meydana gelmesi her Türk lehçesinde görülmekle beraber Yeni Uygur Türkçesinde bu özellik diğer lehçelerden daha fazladır. Tabanlaşmış bu fiiller anlamsal bir bütünlük taşımaktadır.

Günümüzde *açıqışmaq, açıqturmaq, apçıqmaq [élip çıqmaq], apqaçmaq [élip qaçmaq], apqalmaq [élip qalmaq], aptaşlımaq [élip taşlımaq], ecüşmek [élip+çüşmek], ecüştürmek, ekemek [élip+kelmek], eketmek[élip+ketmek], eketküzmek, eppermek [élipbermek], éivalmaq, épqaçmaq élivetmek* gibi birleşik fiiller Yeni Uygur Türkçesinde taban hâline gelmiş, ölçünlü dilde kullanılmakta, sözlüklerde leksik bir birim olarak yer almaktadır. Bu fiillerin tabanlaşma süreçleri az çok farklılıkla birbirine benzemektedir. Çatı ekleri de alabilen bu yapılar, esas fiil olarak da kullanılarak yardımcı fiillerle yeni birleşik fiiller oluşturabilmektedirler: *apirip bermek; apirip kelmek*. Uygur Türkçesinde *aparmak* fiili, “*götürmek, teslim etmek, kaldırmak, birlikte gitmek, ulaştırmak*” anlamlarıyla yaygın olarak kullanılırken, “*çalmak, aşırmaq, alıp kaçmaq, habersiz götürmek, gizlice almak*” anlamları bu lehçede bulunmamaktadır.

Uygur Türkçesinde *al-* fiilinin ilk hecesindeki /a/ ünlüsünün hem ölçünlü dilde hem de ağızlarda ses değişikliklerine uğraması -( )*p + fiil* yapısındaki birleşik fiillerin tabanlaşmasını sağlamıştır. Bu fiiller yazılı metinlerde de tespit edilebilmektedir.

Bugüne kadar yapılmış çalışmalarda, taban hâline gelmiş birleşik fiiller anlamı, yapısı, görevi bakımından incelenmiş, ayrıca bu fiilleri diğer fiillerden ayıran özellikler üzerinde durulmuştur. Tabanlaşmış birleşik fiiller de dil incelemeleri için ayrı bir araştırma konusudur. Bu fiiller, dil bilgisi kitaplarının kelime yapımı bölümlerinde ayrı bir bölüm hâlinde yer almalıdır.

Türkçenin türetme gücü yalnız eklerle sınırlı değildir. Çeşitli yöntemlerle meydana getirilen birleşik yapılar dilin ifade etme zenginliğini göstermektedir. Türk lehçelerinde tabanlaşmış birleşik fiillerin mevcudiyeti, Türk lehçelerinde birleşik fiillerin sınıflandırılması konusunda yeni bir bakış açısına ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır.

KISALTMALAR

ADİL	Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti
bk.	Bakınız
İL I	Hazirki Zaman Uygur Tilinin İzahlik Lugiti, Cilt I
İL IV	Hazirki Zaman Uygur Tilinin İzahlik Lugiti, Cilt 4
İL V	Hazirki Zaman Uygur Tilinin İzahlik Lugiti, Cilt 5

İL VI	Hazirki Zaman Uygur Tilinin İzahlık Lugiti, Cilt 6
TTS	Tanuklarıyla Tarama Sözlüğü
YUT	Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü

KAYNAKÇA

- AKALIN, Mehmet (1988), *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara: TKAE Yayınları.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2005), *Örneklî Hakaşça- Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ATALAY, Besim (1972), *Divanü Lûgat-it -Türk Dizini*, Ankara: TDK Yayınları.
- AZƏRBAYCAN DİLİNİN İZAHLI LÜĞƏTİ (2006), 4 cild, Bakı: "Şərç-Qərb".
- CAFEROĞLU, Ahmet (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- ÇELİKBAY, Ayhan (2010), "Yeni Uygur Türkçesinde yat- ve tur- Tasvir Fiillerinin Bildirme Kiplerinde Ekleşmesi Üzerine", *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* S. 24, Bişkek, 43-64.
- DEMİR, Nurettin (1994), "Birleşik Fiiller ve Vurgu (-iver) Şeklinin Görevlerini Tespitte Vurgunun Rolü", *TDAY- Belleten*, Ankara: TDK Yayınları.
- DENY, Jean (1995), *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi)*, Ankara: TDK Yayınları.
- DİLÇİN, Cem (1991), *Süheyl ü Nev- Bahar*, Ankara: TDK Yayınları.
- ECKMANN, J. (2005), *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç), Ankara: Akçağ Yayınları.
- EMET, Erkin (2008), *Doğu Türkistan Ağızları*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERGIN, M. (1980), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- GABAIN, A. Von (1998), *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- GANIYEV, Fuat. A. (2010), *Tatarcada Birleşik Fiiller*, (Çev. Caşteğin Turgunbayer), Ankara: TDK Yayınları.
- HAMILTON, James Russell (1998), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Ankara: TDK Yayınları.
- KARAHAN, Leyla (1994), *Erzurumlu Darîr Kıssa-i Yusuf*, Ankara: TDK Yayınları.
- KARAHAN, Leyla (2011), *Türk Dili Üzerine İncelemeler*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARAHAN, Leyla (2011), *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1998), "Türkçede Birleşik Fiiller ve Anlam Kaymaları", *Türk Dili*, S. 559, Ankara: TDK Yayınları, 3-14
- MA'RUJOV, Z. M. (1981), *Uzbek Tilining Lugati*, Ozbekistan SSR Fanlar Akademiyası A.S. Puşkin Nomidaqi Til Va Adabiyet İnstitutu, İkki Tomli, Moskva: "Rus Tili" Naşriyati.
- MERHAN, Aziz (2008), "Özbek Dilinde Betimleyici (Deskriptif) Eylemler", *TUBA, JTS* 32, I., 367-383.
- MERHAN, Aziz (2011), *Özbek Dilinin Grameri*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- NADZHIP, E.N. (1971), *Modern Uigur*, Moscow: "NAUKA" Publishing House.

- NECIPOVIÇ NECİP, Emir (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Çev. İklil Kurban), Ankara: TDK Yayınları.
- ÖNER, Mustafa (2009), *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÖZTÜRK, Deniz (2008), *Türkiye Türkçesinde Anlamca Kaynaşmış Deyimleşmiş Birleşik Fiiller*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (1997), *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2010), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- PRİTSAK, O. (1959), "Das Neuugurische" (in: Jean Deny, Kaare Grønbech, Helmuth Schell and Zeki Velidi Togan (eds)), *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- SCHAMİLOĞLU, Uli (1996), "Türk Dillerinde Yardımcı Fiiller Sorunu", *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988* (26 Eylül-3 Ekim 1988), Ankara: TDK Yayınları, 153-168.
- TANIKLARİYLE TARAMA SÖZLÜĞÜ IV (1957), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- TEKİN, Talat (2003), *Orhun Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul: Mehmet Ölmez Yayınları.
- TEKİN, Talat vd. (1995), *Türkmence –Türkçe Sözlük*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18, Ankara: Mehmet Ölmez Yayınları.
- TÖMÜR, Hamit (1987), *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi (Morfolojiye)*, Milletler Neşriyatı: Şıncan.
- TULUM, M. Mâhur (1997), "Özbekçe'de Tasvir Yardımcı Fiilleri", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi*, İstanbul.
- TÜRKMEN DİLİNİN SÖZLÜĞÜ (1962), Aşgabat: SSR İlimler Akademiyasının Neşriyatı.
- ÜÇÖK, Necip (1951), *Genel Fonetik*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- YILDIZ, Mustafa (2004), "Yeni Uygur Türkçesinde -vât-, -(i)vât-, -(u)vât-, -(ü)vât- Yapısı, Gelişimi ve Anlamı Üzerine" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 12, Konya, 367-373.
- YUDAHİN, K.K. (1988), *Kırgız Sözlüğü*, (Çev. Abdullah Taymas), Ankara: TDK Yayınları.